

Ο ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ

Τοῦ ὑψηλοῦ Λουκρητίου τὰ ποιήματα θὰ χαθοῦν μόνον τὴν ἡμέραν ποὺ θὰ καταστραφῇ ὁ κόσμος ὅλος.

(Οβίδιος *Amores* 1, 15, 23).

τε ἡ παρὰ τὸν Τίβεριν μικρὰ κατ' ἀρχὰς πόλις Ρώμη ὑψήθη μεγάλη καὶ ἤρχισε νὰ κυριαρχῇ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ ὑποκύψῃ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι Ἕλληνες φιλόσοφοι καὶ διδάσκαλοι τῆς ρητορικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς 2^{ας} ἑκατονταετηρίδος π.Χ. ἐμφανίζονται εἰς Ρώμην, ἐκδιώκονται ἐκεῖθεν ὡς ἐπικίνδunoι εἰς τῶν πολιτῶν τὰ ἥθη, καὶ πάλιν ἀναφαίνονται. Ἐξ ὅλων τῶν φιλοσόφων ἐκείνων οἱ ἀξιωθέντες περισσοτέρας προσοχῆς ἦσαν κυρίως οἱ στωϊκοί. Εἰς τοὺς περὶ τὸν Σκιπίωνα τὸν νεώτερον φιλομαθεῖς καὶ φιλομούσους Ρωμαίους οἱ ὅποιοι ἐπεζήτουν νὰ προσοικειωθοῦν πᾶν ὅ,τι καλὸν καὶ σύμφωνον μὲ τὸν ρωμαϊκὸν χαρακτῆρα παρεῖχεν ὁ δαιτυλὴς ἐκεῖνος πολιτισμός, κατελέγοντο καὶ ἐπιφανεῖς Ἕλληνες, ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος καὶ ὁ τῆς μέσης Στοᾶς ἀρχηγέτης Παναίτιος ὁ Ρόδιος, οἱ ὅποιοι συνεζήτουν μὲ τὸν Σκιπίωνα καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς περὶ αὐτὸν ἐγκρίτους Ρωμαίους καὶ περὶ ἄλλων φιλοσοφικῶν προβλημάτων καὶ περὶ τῶν εἰς τὴν ἀρίστην πολιτείαν ἀναφερομένων. Ἐκεῖνο τὸ φιλοσόφημα τὸ ὁποῖον μικρὰς κατ' ἀρχὰς ἡξιώθη προσοχῆς ἦτο τὸ τοῦ Ἐπικούρου, ὁ ὅποιος πρεσβεύων ὅτι ἡ τοῦ ἀνθρώπου εὐδαιμονία ἔγκειται εἰς τὴν μετὰ φρονήσεως ἡδονὴν καὶ

εἰς τὴν ἐν τῷ βίῳ ἀταραξίαν, ἐκήρυττε τὸ *λάθε βιώσας*, ἤτοι τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τὰ πολιτικά, κήρυγμα τὸ ὁποῖον ἀντέκειτο πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν Ρωμαίων· διότι οὗτοι ὤνειρεύοντο δύο μόνον πράγματα, ἢ ἐν εἰρήνῃ νὰ διαπρέψουν ὡς πολιτικοὶ ἢ ἐν στρατείαις νὰ δρέψουν δάφνας πολεμικάς.

Καὶ ὅμως κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ πρώτου π. Χ. αἰῶνος ἐπιφαίνεται κάποιος Ρωμαῖος, μήτε πολιτικά ἀξιώματα ἀναλαβὼν μήτε πολιτικούς θριάμβους καταγαγὼν, ἴσως δὲ καὶ οὐχὶ ἐξ ἐπιφανοῦς γένους καταγόμενος, ἄγνωστος εἰς τοὺς πολλοὺς διὰ τὸν μονήρη, φιλέρημον καὶ φυγάνθρωπον βίον ποὺ διῆγε, καὶ κηρύττει τὸν Ἐπικουρισμὸν μὲ ἐν μεγαλότεχρον ἔπος, τὸ ὁποῖον καταμηνύει τὴν ὑλόπτερον φαντασίαν καὶ τὴν βαθεῖαν διάνοιαν τοῦ ποιήσαντος· πράττει δὲ τοῦτο ὅχι διὰ νὰ ἐπιδείξῃ πολυμάθειαν καὶ σοφίαν ὁ ἐν τῷ βίῳ του ἐπιζητήσας τὴν ἀφάνειαν, ἀλλὰ διὰ νὰ σώσῃ τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τὴν κακοδαιμονίαν. Δι' ἐν μόνον νομίζει ὅτι πρέπει νὰ σεμνύνεται, διότι εὗρίσκει τώρα ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτιστος πάντων τῶν Ρωμαίων δυνηθεὶς νὰ μεθερμηνεύσῃ εἰς τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν τὴν περὶ φύσεως διδασκαλίαν τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου¹. Τὸ ἔργον του δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἐπεξεργασθῇ εἰς ὄνυχά οὐδὲ νὰ ἐκδώσῃ ὁ ἴδιος, διότι πιθανῶς αὐτοκτονήσας ἀπέθανε προώρως ἄγων περίπου τὸ 44^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας. Ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον περιῆλθεν εὐτυχῶς εἰς χεῖρας τοῦ Κικέρωνος, ὅστις ἐκτιμῶν τὴν ὑπέροχον λογοτεχνικὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου ἐφρόντισε περὶ τῆς ἐκδόσεώς του, καίτοι ἀποστέρων τὰ θεμελιώδη του διδάγματα.

Κατὰ τὰς ἀρχαίας μαρτυρίας ὁ εἰς μελαγχολίαν δξύρροπος ποιητὴς ἔπαθε ψυχικὴν τινα ἀνωμαλίαν καὶ κατὰ φωνεῖνὰ διαλείμματα ἔγραψε μερικὰ βιβλία τοῦ ἔπους του. Οὔτε ἡ αὐτοκτονία εἶναι ἀπίθανος οὔτε ἡ ψυχοπάθεια ἀπίστευτος, ἀδιάφορον ἂν ἔνεκα ἐρωτικῶν φίλτρων ἢ μαγικῶν φαρμάκων, ὡς μᾶς λέγει ἡ ἀρχαία παράδοσις, ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν. Φρενοπαθεῖς ποιηταὶ εὗρισκονται καὶ ἄλλοι εἰς τὴν παγκόσμιον λογοτεχνίαν, ἀκόμη δὲ καὶ καλλιτέχναι καθόλου. Ἱστορικὸν παράδειγμα εἶναι ὁ Ἰταλὸς ποιητὴς Τορκουάτος

Τάσσοι, (1544-1595) ὁ ὁποῖος, παθὼν τὰς φρένας, ἐφιλοσώφει κατὰ φωτεινὰ διαλείμματα καὶ ἔγραφε τὰ θαυμάσια ποιήματά του. Ὅτι στενωτάτα ὄρια χωρίζουν φρενοβλάβειαν καὶ μεγαλοφυΐαν, ἀποδεικνύουν προσέτι ὁ Γερμανὸς ποιητὴς Νικόλαος Lenau (1802-1850), ὁ μουσικὸς Ροβέρτος Schumann (1810-1856), ὁ γνωστὸς λογοτέχνης φιλόσοφος Φριδερ. Νίτσε, καὶ ἄλλοι. Ἐξετάζοντες δὲ τοὺς καιροὺς, εἰς τοὺς ὁποίους ἔζησεν ὁ Λουκρήτιος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ὁμολογήσωμεν ὅτι εἰς τὴν εὐεπαίσθητον καὶ εὐπαθῇ ψυχὴν του ἤσκησαν ὄχι μικρὰν ροπήν δεινοὶ ἑξωτερικοὶ πόλεμοι καὶ ἐσωτερικοὶ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, τοὺς ὁποίους ἐπέπρωτο νὰ ἴδῃ καθ' ὅλην του τὴν ζωὴν. Δὲν εἶχεν ἀκόμη παύσει νὰ κούεται κατὰ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν ἡ ἀπαισία ἡγὼ τοῦ συμμαχικοῦ πολέμου, ἦτο ἀκόμη ζωηρὰ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους ἡ ἀνάμνησις 300 χιλιάδων Ἰταλῶν ἀνοίκτως φονευθέντων τότε (91-88 π.Χ.) Εἰς τὰ δεινὰ ταῦτα ἐπακολουθοῦν ἄλλα δεινότερα, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος Σύλλα καὶ Μαρίου, κατὰ τὸν ὁποῖον, καθ' ὅσον ἑκάτερος ἐπεκράτει, τὸ αἷμα ἔρρεεν ἀφθονον εἰς τοὺς δρόμους τῆς Ρώμης. Τότε πρῶτον εἰσαχθέντος τοῦ συστήματος τῶν προγραφῶν (proscriptiones), αἱ ὁποῖαι διὰ τοῦ Σύλλα ἐγίναν, ὥς λέγει ὁ Μόμμσεν², ἔκφρασις τρομοκρατικῆς καταστάσεως, οὐχὶ ὄρος δημοσίου δικαίου, διαπράττονται φρικαλέα ἐγκλήματα: οὔτε ὁ πατὴρ πρίδεται τοῦ υἱοῦ, οὔτε ἡ γυνὴ τοῦ ἀνδρός, οὔτε ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἀδελφοῦ· δὲν παρέχεται συγγνώμη οὔτε εἰς τὴν ἡλικίαν οὔτε εἰς τὴν ἀρετὴν οὔτε εἰς τὴν ἀθφότητα. Τότε καὶ ὁ περιβόητος Κατιλίνας ἤρchiσε τὸ αἱματηρόν του στάδιον· ὅπως σφετερισθῇ τοῦ ἀδελφοῦ του τὴν περιουσίαν, τὸν ἐφόνευσε καὶ κατόπιν ἐφρόντισεν, ὅπως γραφῇ τὸ ὄνομα τοῦ φονευθέντος εἰς τοὺς καταλόγους τῶν προγεγραμμένων, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὸς τὴν ἀτιμωρησίαν του. Ἐπακολουθοῦν φοβεροὶ ἑσωτερικοὶ πόλεμοι κατὰ τοῦ Σπαρτάκου, τοῦ Σερτωρίου, τοῦ Μιθραδάτου, καὶ κατὰ τὸ 63 π.Χ. ἐκρήγνυται ἡ συνωμοσία τοῦ Κατιλίνα. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς τοῦ ποιητοῦ ἡ Ρώμη δὲν ἡσυχάζει. Τότε συνέστη

ἡ πρώτη τριανδρία, ἐκ τῆς ὁποίας, ἐπιζητούσης ἀνατροπὴν τῆς ἐλευθέρως πολιτείας, νέοι ἐπεκρέμαντο κίνδυνοι, νέαι συμφοραί. Τοιούτων τραγικῶν σκηνῶν παρέστη θεατὴς ὁ Λουκρήτιος, ἐν μέσῳ τούτων ἀνετράφη καὶ ἡνδρώθη, ὥστε δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ ἐπώδυνος αὕτη κατάστασις τῆς πατρίδος του ἐπίσχυσε καὶ ἐδυνάμωσε εἰς τὴν ψυχὴν του τὰς περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου σιγνὰς καὶ ἀπαισιοδόξους σκέψεις του. Καὶ ὅπου δὲ εἰς μερικὰ τοῦ ποιήματός του μέρη εὐρίσκομεν τὴν εἰκόνα τῆς ζωῆς ἐμψυχουμένην μὲ φαιδρὰ χρώματα καὶ ζωηρὰς παραστάσεις, καὶ ἐκεῖ μᾶς φαίνεται ὡσὰν νὰ διαβλέπωμεν ὅτι καὶ εἰς τὴν εἰκόνα ἐκείνην ὑπόκειται βάθος ζοφερόν. Αἴσθημα δυσθυμίας καὶ ὀδύνης φαίνεται ὅτι διήκει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ ποιήματος καὶ ὡσὰν τὸ αἴσθημα τοῦτο νὰ ἐμπνέῃ εἰς τὴν βαρυαλγῇ ψυχὴν τοῦ ποιητοῦ τόνους τρυφερότητος καὶ οἴκτου καὶ ἐγκαρδίου παραπόνου διὰ κάθε παρεκτροπὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ σαρκαστικὴν διάθεσιν διὰ τὸ ἐπιμόνως ἀδιόρθωτον τούτου.

Εἰς τὸ προοίμιον τοῦ πρώτου βιβλίου καινοτομῶν δὲν ἐπικαλεῖται καθὼς οἱ ἄλλοι ἐπικοὶ ποιηταί, τὴν ἀντίληψιν τῆς Μούσης, ἀλλὰ στρέφεται πρὸς τὴν γενέτειραν τῶν Ρωμαίων (Aeneadum genetrix), τὴν Ἀφροδίτην, καὶ ἐπικαλούμενος ταύτης τὴν βοήθειαν εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ ἐπεξεργασίαν τοῦ ἔπους του τονίζει θεσπέσιον εἰς τὴν θεὰν ὕμνον, διὰ τοῦ ὁποίου κάτι σπουδαιότερον ἱκευτικῶς ζητεῖ. Ἀποστρέφων μὲ φρίκην τὸ πρόσωπον ἀπὸ τὰς συμφορὰς τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ σπαραγμῶν αἰτεῖ παρ' αὐτῆς ὑπὲρ τῆς χειμαζομένης πατρίδος τὴν γαλήνην τῆς εἰρήνης (placidam pacem). Εἰρήνη! Νά ἡ ἀγωνιώδης κραυγὴ ποὺ ἐκβάλλεται ἀπὸ τὰ στήθη τοῦ ἀπαρηγορήτου ποιητοῦ. Ἄς μὴ φανῇ δὲ παράδοξον ὅτι ὁ Λουκρήτιος ὁ ἀρνούμενος κατὰ τὸ ἐπικούρειον δόγμα κάθε τῶν θεῶν εἰς τὰνθρώπινα πράγματα ἐπέμβασιν, ἐπικαλεῖται τὴν θεῖαν ἀντίληψιν. Ἡ Λουκρήτιος Ἀφροδίτῃ εἶναι ἡ Ἀφροδίτῃ τοῦ ἔξ Ἀκράγαντος μεγάλου φιλοσόφου Ἐμπεδοκλέους, ἡ Γηθοσύνη, ἡ Φιλότης ἡ παλαίουςα πρὸς τὸ Νεῖκος, εἶναι ἡ ζεῖδωρος

μήτηρ τοῦ κόσμου, τὸ σύμβολον τῆς ζωτικῆς καὶ γενεσιουργοῦ δυνάμεως, τῆς διακοσμητικῆς παντὸς ὥραίου, εἶναι τέλος ἢ κατ' Ἐπίκουρον φύσις, ἐξ ἧς ἀπογεννᾶται τὸ πᾶν, ἀκόμη καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ ἄσματος καὶ ἡ εἰρήνη τῶν ἀνθρώπων, διότι ἡ φυσικὴ δύναμις τοῦ ἔρωτος εἶναι ἡ μόνη ἱκανὴ νὰ κατανικήσῃ τὰ τραχέα ἥθη τῆς ἔχθρας καὶ τοῦ πολέμου. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς μεταχειρίζεται τὴν πρὸς τὴν Φιλότητα ἐναντίαν ἀρχὴν τοῦ Νείκου, ὁ ρωμαῖος ποιητὴς λαμβάνων τὴν ἔμπνευσιν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον³ ἐλεπούργησε τὴν θαυμασίως πλαστικὴν εἰκόνα τοῦ Ἄρεως. Ὁ ἀήττητος τοῦ πολέμου θεός, ἡττημένος ὑπὸ τοῦ τραύματος τοῦ ἔρωτος, παριστάνεται κατακείμενος ὑπτίως εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀφροδίτης, κοιτάζων τὴν θεὰν μὲ περιπαθῶς ἀπληστα βλέμματα, ὃ δὲ ποιητὴς ἱκετεύει αὐτὴν νὰ εἴπῃ πρὸς ἐκεῖνον λόγια γλυκὰ ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τῶν Ρωμαίων: «κατάπαυσε πάντα τὰ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν ἄγρια τοῦ πολέμου ἔργα· σὺ μόνη ἔχεις τὴν δύναμιν νὰ εὐφράνῃς διὰ τῆς γαληνίου εἰρήνης τοὺς θνητούς, ἀφ' οὗ τῶν ἀγρίων τούτων ἔργων προΐσταται ὁ εἰς τὰ ὄπλα κρατερὸς Ἄρης. Συχνὰ οὗτος ἀνακλίνεται ἐπὶ τῶν γονάτων σου, ἡττημένος ὑπὸ τοῦ αἰωνίου τραύματος τοῦ ἔρωτος. Ἐκεῖ ἀνυψώνει πρὸς σὲ τὰ βλέμματα, ἔχων εἰς τὰ ὀπίσω ἀνάκλιτον τὸν στρογγύλον τοῦ τράχηλον καὶ βόσκει χωρὶς νὰ χορταίνῃ μὲ τὸν ἔρωτα τοὺς ἀπλήστους ὀφθαλμούς. Ἐκείνου ὑπτίου ἢ πνοῇ κρέμαται ἐκ τοῦ στόματός σου. Περὶ αὐτὸν σύ, ὦ θεά, οὕτω κατακείμενον, περιχυθεῖσα ἄνωθεν καὶ καλύψασα διὰ τοῦ ἱεροῦ σου σώματος, πρόφερε τοῦ ἐκ τοῦ στόματός σου λόγια γλυκὰ καὶ ζήτει, τρισένδοξε, ὑπὲρ τῶν Ρωμαίων τὴν γαλήνην τῆς εἰρήνης»⁴. Ἡ χαρίεσσα καὶ ἐπαφροδίτος αὕτη εἰδυλλιακὴ εἰκὼν διαγράφεται μὲ τόσῃν ἀκριβείαν χαρακτηριστικῶν καὶ μὲ τόσῃν ἐνάργειαν, ὥστε νὰ ὑποπτεύωμεν ὅτι ὁ ποιητὴς εἶδε καλλιτέχνόν τι γλυπτὸν σύμπλεγμα ἀναφερόμενον εἰς τοὺς ἔρωτας Ἄρεως καὶ Ἀφροδίτης καὶ θαυμασίως ἀπέδωκεν αὐτὸ μὲ τοὺς λαξευτοὺς στίχους του.

Ἄλλὰ καὶ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ 3 βιβλίου εὐρίσκομεν

εἰκόνα, εἰς τὴν ὁποίαν δι' ὀλίγων χαρακτηριστικῶν παριστάνεται ὅλη ἡ φρίκη τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Τὰ πάθη τὰ ταράσσοντα τὴν ψυχὴν εἶναι κατὰ τὸν ποιητὴν τρία, ἡ φιλοχορηματία, ἡ φιλοδοξία καὶ ὁ φόβος τοῦ θανάτου. «Ἡ φιλοχορηματία καὶ ἡ τυφλὴ φιλοδοξία ἔξωθοῦν τοὺς δυστυχεῖς ἀνθρώπους εἰς τὸ νὰ ὑπερβαίνουν τὰ ὅρια τοῦ δικαίου, ἐνίοτε μάλιστα νὰ γίνωνται συνεργοὶ καὶ ὑπουργοὶ τοῦ ἐγκλήματος, καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν νάγωνίζονται, ὑπερεντείνοντες τὰς ἐνεργείας των, ὅπως ἀνυψωθοῦν εἰς μεγίστην δύναμιν. Αἱ πληγαὶ δὲ αὗται τῆς ζωῆς τρέφονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου. Τῷ ὄντι ἡ αἰσχρὰ παρὰ τῶν ἄλλων καταφρόνησις καὶ ἡ σκληρὰ πενία εἶναι διὰ τοὺς πολλοὺς ἀσυμβίβαστα πρὸς τερπνὸν καὶ σταθερὸν βίον καὶ φαίνονται ὥσάν νὰ φέρουν ἤδη τοὺς ἔχοντας αὐτὰ πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου. Οἱ ἄνθρωποι ἐξαναγκαζόμενοι ὑπὸ τοῦ ψευδοῦς τρόμου, θέλουν νὰ φεύγουν μακρὰν ἀπὸ τὰ δεινὰ ταῦτα καὶ μακρὰν νὰ τὰ ἀποτρέπουν. Τότε χύνουν τὸ αἷμα τῶν συμπολιτῶν των διὰ νὰ συναθροίσουν περιουσίαν καὶ διπλασιάζουν ἅπληστοι τὸν πλοῦτον των, ἐπισωρεύοντες σφαγὰς ἐπὶ σφαγῶν. Σκληροὶ χαίρουν διὰ τὸν θλιβερὸν φόνον ἀδελφοῦ, καὶ ἐπὶ τέλους αὐτοὶ οἱ ζητοῦντες βίον τερπνὸν καὶ σταθερὸν καταντοῦν νὰ μισοῦν τὰς ὑπὸ τῶν συγγενῶν παρατιθεμένας τραπέζας, φοβούμενοι διὰ τὴν ζωὴν των»⁵. Καὶ τὸ ἠθικὸν ἐπακολούθημα τούτων; «Συνγὰ διὰ τὸν φόβον τοῦτον τοῦ θανάτου τοσοῦτον καταλαμβάνει τοὺς ἀνθρώπους μῖσος τῆς ζωῆς καὶ τοῦ φωτός, ὥστε ἐν τῇ ὑπερβολῇ τῆς ὀδύνης των ναὺτοκτονοῦν, λησμονοῦντες ὅτι ἡ πηγὴ τῶν δεινῶν των εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ θάνατος, ὅτι οὗτος καταλueί πᾶν αἶσθημα αἰδοῦς, θραύει τὰ δεσμὰ τῆς φιλίας, μὲ ἓνα λόγον διὰ τῆς πειθοῦς του ἐκρίζώνει κάθε οἰκογενειακὸν συναίσθημα. Πολλάκις πράγματι οἱ ἄνθρωποι ἐπρόδωσαν πατρίδα καὶ προφιλεῖς γονεῖς, ἐπιθυμοῦντες νὰποφύγουν τὰς ἔδρας τοῦ Ἀχέροντος»⁶.

Ἡ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου зоφepά αὕτη ἐκδοχὴ τοῦ Λουκρητίου ἐπεκτείνεται εἰς τὴν καθολικὴν τοῦ κόσμου ζωὴν. Τὰ δεινὰ δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὴν ἀνθρωπί-

νην κοινωνίαν, τὰ δεινὰ ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν φύσιν καθόλου, τὴν ὁποίαν οἱ στωικοὶ φιλόσοφοι ἀπεθαύμαζον ὥς τι τέλειον καὶ θεῖον. Ἡ φύσις δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶναι πλάσμα τῶν θεῶν· τοσούτων κακῶν εἶναι αἰτία⁷! Καὶ πρῶτον μὲν τῆς γῆς ταύτης μέρος κατέλαβον ἀπλήστως τὰ ὄρη καὶ τὰ δάση τὰ πλήρη θηρίων, ἄλλο δὲ κατέχουν βράχοι καὶ τέλματα ἀχανῆ καὶ ἡ θάλασσα, τῆς ὁποίας ἡ εὐρεῖα ἔκτασις διαχωρίζει τὰς ἀκτὰς τῶν ἡπείρων. Προσέτι δὲ τὰ δύο τρίτα περίπου τῆς γῆς εἶναι ἀπηγορευμένα εἰς τοὺς θνητοὺς ἀπὸ τὸν διάπυρον καύσωνα καὶ τὸν διαρκῆ πάγον. Καὶ τὸ ὑπόλοιπον ὀλίγον μέρος ποὺ ἤμπορεῖ νὰ καλλιεργηθῇ; Ἡ φύσις διὰ τῆς δυνάμεώς της θὰ τὸ ἐσκέπαζε μὲ ἀκάνθας, ἐὰν ἡ ἀνθρωπίνη ἐργασία δὲν ἀνθίστατο, ἐὰν ἡ χρεία τῆς ζωῆς δὲν εἶχε συνηθίσει τὸν ἄνθρωπον νὰ στενάξῃ κἀθιδρως ἐπάνω σιὸ τσαπὶ καὶ νὰ σχίξῃ τὴν γῆν πιέζων τὸ ἄροτρον. Καὶ συχνὰ τὸν μὲ κόπον καὶ ἰδρωτὰ ὠριμάσαντα καρπὸν, ἐνῶ ἤδη τὰ πάντα ἐπὶ τῆς γῆς φυλλοφοροῦν καὶ ἀνθίζουν, ἢ ὁ αἰθέριος ἥλιος φρύγει μὲ τὸ ὑπερβολικόν του καῦμα ἢ αἰφνίδιοι ὄμβροι καὶ παγετώδεις πάχνη καταστρέφουν ἢ τέλος ἀνέμων πνοαὶ καὶ βίαιαι συστροφαὶ λυμαίνονται⁸. Ἐπειτα τὰ φρικαλέα γένη τῶν ἀγρίων θηρίων, ἐχθρῶν ἀμειλίκτων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐπὶ γῆς καὶ ἐν θαλάσῃ δὲν τὰ τρέφει καὶ πολλαπλασιάζει ἡ φύσις; διὰ τί αἱ διάφοροι ἐποχαὶ μᾶς φέρουν διαφόρους ἀσθενείας;»¹⁰ Κατόπιν τῶν συμφορῶν τούτων ἐπιφέρει ὡς κατακλιδα τὸ ἐρώτημα: διατί ὁ θάνατος πλανᾶται καὶ προώρως ἐπιπίπτει κατὰ τῶν ἀνθρώπων;

Ἀπὸ τοῦ θανάτου, ἥτοι ἀπὸ τοῦ τέρματος, μεταφέρεται ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἀφετηρίαν, ἥτοι εἰς τὴν γέννησιν τοῦ ἀνθρώπου, θέλων τρόπον τινὰ νὰ συνοψίσῃ εἰς τὰ δύο ἔσχατα ἄκρα τὴν περὶ τοῦ ὅλου εἰς δυστυχίαν προωρισμένου βίου ἐκδοχὴν του, καὶ μᾶς παρουσιάζει ἐν δραστηκωτάτῃ εἰκόνι τὸ βρέφος μόλις ἐξεληθὸν ἐκ κοιλίας μητρὸς: «Ἐπειτα τὸ βρέφος, ὡς ναύτης ναυαγὸς ἐκβληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀγρίων κυμάτων, ὁλόγυμνον κεῖται κατὰ γῆς, νήπιον, ἐστερημένον παντὸς εἰς τὴν ζωὴν του βοηθητικοῦ μέσου, εὐθὺς

ὥς ἡ φύσις ἀποσπάσασα μετ' ὠδίνων ἀπὸ τῆς κοιλίας τῆς μητρὸς τὸ ἔρριψεν εἰς τὰς ἀκτὰς τοῦ φωτός, καὶ γεμίζει τὸν τόπον μὲ τὸν ἠρηνώδη κλαυθμυρισμόν του, καθὼς εἶναι δίκαιον δι' ἕνα πού τόσα κακὰ εἰς τὴν ζωὴν του ὑπολείπειται νὰ περάσῃ» ¹¹. Ὀλίγον δὲ ἀνωτέρω ¹² ἐρωτᾷ ὁ ποιητὴς «τί κακὸν ἠθέλομεν πάθει, νὰ μὴ εἴχομεν γεννηθῇ;» Ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι ἡ ἀπαισιόδοξος αὕτη περὶ τῆς ζωῆς ἐκδοχὴ τοῦ Λουκρητίου φαίνεται παρεκκλίνουσα τοῦ ὀρθοδόξου ἐπικουρισμοῦ, διὰ τὸ ὅποιον καὶ ἐπικρίνεται ὁ ποιητὴς ὡς ἀνακόλουθος. Κατὰ τὸν Ἐπίκουρον «κανεῖς οὔτε τὴν ζωὴν πρέπει νὰ φεύγῃ οὔτε νὰ φοβῇται τὸν θάνατον, ἀλλὰ πάντες ὀφείλομεν νὰπολαύωμεν καὶ νὰ καρπιζώμεθα οὐχὶ τὸν μήκιστον, ἀλλὰ τὸν ἥδιστον χρόνον. Ὁ δὲ παραγγέλλων (ἴσως ὁ ποιητὴς ὁ Μίμενερμος) ὅπως ὁ μὲν νέος ζῇ καλῶς, ὁ δὲ γέρον ἀποθνήσκῃ καλῶς, εἶναι ἀνόητος, ὅχι μόνον διότι ἡ ζωὴ εἶναι πρᾶγμα ἀσπαστόν, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ αὐτὴ τέχνη εἶναι πού διδάσκει καὶ τοὺς δύο τὸ καλῶς ζῆν καὶ τὸ καλῶς ἀποθνήσκειν· ἀκόμη χειρότερος εἶναι καὶ ὁ λέγων (ὁ ποιητὴς Θεόγγις) ὅτι καλὸν μὲν εἶναι νὰ μὴ γεννηθῇ κανεῖς, ἀλλ' ἀφ' οὗ ἀπαξ γεννηθῇ, νὰ περάσῃ τάχιστα τὰς πύλας τοῦ Ἅδου» ¹³. Δὲν εἶναι ἐνταῦθα ὁ κατάλληλος τόπος διὰ νὰ ἐξετάσωμεν τίνων ἄλλων φιλοσόφων τὰ διδάγματα ἠκολούθησεν ὁ Λουκρητίος λέγων ταῦτα. Ἀλλ' ἵνα ὀρθῶς ἐκτιμηθῇ ἡ περὶ τοῦ βίου ἐκδοχὴ αὐτοῦ, δύο τινὰ ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα, πρῶτον ὅτι εἰς τὸ νὰ συλλάβῃ τὴν στυγνὴν ταύτην περὶ βίου θεωρίαν συνετέλεσε μάλιστα ὁ σύγχρονος πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος τῶν Ῥωμαίων, πολὺ διάφορος τοῦ τοιοῦτου βίου τῶν Ἀθηναίων καθ' οὓς χρόνους ἔζη ὁ Ἐπίκουρος, ἤτοι ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ὑποτεταγμένοι εἰς τοὺς Μακεδόνας εἶχον ἀποβάλλει τὴν πολιτικὴν των αὐτοτέλειαν. Καὶ δεύτερον δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Λουκρητίος δὲν εἶναι μόνον φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ ποιητὴς, καὶ ὥς τοιοῦτος ἐπιτείνει εἰς τὸ ἔπακρον τὴν παράστασιν τῆς ἀθλιότητος τοῦ κόσμου, διὰ νὰ καταστήσῃ ἀναγκαιοτάτην τὴν χρῆσιν τῶν θεραπευτικῶν φαρμάκων καὶ νὰ ἐμφανίσῃ τὴν θαυματουργὸν των ἰδιότητα.

Πανταχόθεν, πιστεύει ὁ ποιητής, περιστοιχίζεται ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἐνέδρας καὶ κινδύνους τοῦ θανάτου. Αὐτὸς ὁ κόσμος, ὅπου ζῶμεν, ἡ θάλασσα, ὁ οὐρανός, τρία διάφορα συγκροίματα ἢτοι συστήματα, εἶναι προωρισμένα νὰ διακριθοῦν ἢτοι νὰ διαχωρισθοῦν εἰς τὰ ἐξ ὧν σύγκεινται ἄτομα, καὶ νὰ καταστραφῶν· ἴσως διὰ τινος τρομακτικοῦ σεισμοῦ θὰ ἴδῃς κατακρημνιζόμενον μετὰ φρικαλέου πατάγου τὸ ὑπερμέγεθος τοῦτο κοσμικὸν οἰκοδόμημα. Ὁ κόσμος ἔχει καὶ αὐτὸς τὰς ἀσθενείας του ἕνεκα τῆς συνεχοῦς καὶ ἀμοιβαίας πάλης τῶν στοιχείων τὰ ὅποια διατηροῦν τὴν ἰσορροπίαν του, ἐφ' ὅσον οὐδέτερον τούτων ἐπικρατεῖ τοῦ ἐτέρου, ἀλλ' ἡ ὀριστικὴ νίκη τοῦ ἐτέρου τούτων, τοῦ ὕδατος ἢ τοῦ πυρὸς θὰ εἶναι ὁ θάνατος τοῦ ἡμετέρου κόσμου¹⁴, διὰ νὰ γεννηθῇ ἕτερος κόσμος. Τὰ πάντα εἶναι ἐναλλαγὴ συνθέσεως καὶ διαλύσεως στοιχείων αἰωνίων, ἀναλλοιώτων. Γῆνα στοιχεῖα λ. χ. καὶ οὐράνια ἀποτελοῦν τὸν ἄνθρωπον· ἡ σύνθεσις των εἶναι ἡ ζωὴ μας, ἡ διάλυσίς των ὁ θάνατος. Ὁ θάνατος καταστρέφει πράγματι τι διὰ νὰ δημιουργήσῃ ἕτερον, καὶ πάντα τὰ πράγματα μεταβάλλουν μορφήν διὰ τῆς ἀενάου διαλυτικῆς καὶ συνθετικῆς ἐργασίας τοῦ θανάτου. Καὶ ὁ ἡμέτερος κόσμος ἐγεννήθη καὶ ἠϋξήθη διὰ συνεχοῦς προσθήκης νέων στοιχείων· ἡ τελεσιουργὸς (perfecta) φύσις τὸν ἔφερεν εἰς τὴν μεγίστην ἀνάπτυξιν, πᾶσα δὲ ἄλλη ἐπαύξησις εἶναι ἀδύνατος. Πάντα τὰ πράγματα ἔχουν ὅριον ἀναπτύξεως· ἐφ' ὅσον ἡμποροῦν νὰ φομοιωθῶν στοιχεῖα περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χάνουν, αὐξάνονται. Ὅταν ἐκεῖνα ποὺ χάνονται εἶναι περισσότερα τῶν προσλαμβανομένων, ἀρχίζουν νὰ καταστρέφονται, καὶ γίνεται πάντοτε ἀσθενεστέρα ἡ ζωτικὴ των ἀντίστασις εἰς τὰς ἀπαύστους ἔξωθεν ἀντικοπὰς καὶ προσκρούσεις. Καὶ ὁ ἡμέτερος κόσμος ὑπείκει εἰς τὸν καθολικὸν νόμον τῶν πραγμάτων· καὶ αὐτὸς βραδέως ἤδη φθιειρόμενος, θὰ κατακρημνισθῇ ἐν τῷ θανάτῳ¹⁵.

Προλέγων τὴν καταστροφὴν τοῦ κόσμου ὁ Λουκρήτιος παρατηρεῖ ὅτι ἡ γῆ δὲν ἔχει πλέον τὰς πρότερον δυνάμεις της καὶ κουρασθεῖσα νὰ γεννᾷ, μόλις δημιουργεῖ μικρὰ

ζῶα αὐτή, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε ὅλα τὰ εἶδη τῶν ζώων καὶ ἐγέννησε πάλαι ποτὲ τὰ γιγαντώδη σώματα τούτων. Ἡ αὐτὴ ἀδυναμία ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν βλάβησιν. Ὁ κόσμος καθόλου εἶναι ἐν τῇ παρακμῇ τοῦ γήρατός του, καὶ ὁ ποιητὴς βλέπει τὰ σημεῖα τὰ προαγγέλλοντα τὴν καταστροφὴν: «καταπονοῦμεν εἰς τὰς ἀγροτικὰς ἐργασίας τὰ βόδια καὶ ἐξαντλοῦμεν τῶν γεωργῶν τὰς δυνάμεις, κατατρίβομεν τὰ σιδηρᾶ ἄροτρα, καὶ οἱ ἄγροὶ μόνις μᾶς δίδουν τὰ ἀναγκαῖα· τόσον εἶναι φειδωλοὶ τῶν καρπῶν των καὶ τόσους ἀπαιτοῦν κόπους διὰ νὰ παράγουν! Ὁ γέρον γεωργὸς σείων ἤδη τὴν κεφαλὴν, ἀναστενάζει, ὅταν σκέπτεται ὅτι ἀπέβη μάταιος ὁ πολὺς του κόπος, καὶ συγκρίνων τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθὸν μακαρίζει συχνὰ τοὺς εὐτυχισμένους χρόνους τοῦ πατρὸς του. Περίλυπος εἶναι ὁ φυτευτὴς ἀμπέλου παλαιᾶς καὶ ρικνῆς· αἰτιᾶται τοῦ καιροῦ τὴν ἐπίδρασιν καὶ συνεχῶς ἐπιβαρύνει μὲ τὰ παράπονά του τὴν ἐποχὴν του καὶ μεμψιμοιρῶν, ἀδιάκοπα κοπανᾷ ὅτι οἱ παλαιοὶ ἄνθρωποι, γεμάτοι ἀσέβειαν, εὐκόλα εὗρισκαν τὰ μέσα τῆς διατροφῆς των εἰς τῶν ἀγρῶν των τὰ στενὰ ὄρια, καὶ ταῦτα παρὰ τὸ ὀλιγώτερον εἰς καθένα προσνεμόμενον μέτρον ἀγροῦ: καὶ ὅμως ὁ μεψίμοιρος οὗτος δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὰ πάντα κατ' ὀλίγον φθίνουν καὶ ἐξηντλημένα ἀπὸ τὸν μακρινὸν δρόμον τῆς ζωῆς ἀποθνήσκουν»¹⁷. Ἀλλαχοῦ πραγματευόμενος θέμα συχνὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ποιήσει, ὑποτυπώνει ζοφερὰν εἰκόνα ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐξηντλημένοι, ἀθυμοῦντες βαρυνόμενοι τὰ πάντα, ζητοῦν ἀνακουφισμὸν τῆς ἐσωτερικῆς των ἀγωνίας διὰ τῆς μεταβολῆς τοῦ τόπου, ὅπου διαμένουν, ὥς νὰ ἦτο δυνατόν ἔτσι νὰποθέσουν τὸ ἐπαχθὲς βάρος πρὸς τοὺς καταπιέζει, καὶ τρέχουν ὀρμητικῶς εἰς τὰς ἐξοχὰς ὡσὰν νὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ τρέξουν εἰς βοήθειαν τῆς καιομένης οἰκίας των. Ἔτσι καθέννας ζητεῖ νὰ φύγῃ ποῖον; τὸν ἑαυτὸν του, καὶ φυσικὰ δὲν ἠμπορεῖ καὶ στέκεται ἀμφίβολος καὶ ἀδημονεῖ καὶ μισεῖ τὴν ζωὴν, διότι ἐν τῇ ἀσθενείᾳ του δὲν καταλαμβάνει τὴν αἰτίαν τοῦ κακοῦ¹⁸.

Ἐν μέσῳ λοιπὸν κινδύνων καὶ συμφορῶν περᾶ τὴν

ζωὴν του ὁ ἄνθρωπος, ζωὴν τραχεῖαν καὶ δύσκολον καὶ δυστυχή. «Ἐν μέσῳ ποίου σκοτούς, ἀναφωνεῖ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὁ ποιητής, ἐν μέσῳ πόσων κινδύνων διαρρέει ἡ ὀλιγοσπὴ αὐτὴ ζωὴ του!»¹⁹. Τοὺς στίχους τούτους τοῦ Λουκρητίου παραθέτει ὁ Schopenhauer²⁰ καὶ κατόπιν ἐπιφέρει ταῦτα: «Ἡ ζωὴ πάντων δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ διαρκὴς ἀγὼν περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι ἐπὶ τέλους οὗτοι θὰ νικηθοῦν. Ὅτι ἐν τῷ ἐπιμόχθῳ τούτῳ ἀγῶνι τοὺς καθιστᾷ καρτερικοὺς δὲν εἶναι τόσον ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς, ὅσον ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ὅστις ὅμως ὑφίσταται ἀναπόφευκτος καὶ εἰς κάθε στιγμήν δύναται νὰ ἐπέλθῃ. *Ὁ βίος εἶναι θάλασσα γεμάτη σκοπέλους καὶ δίνας*». Ἄλλ' οἱ δύο ἀπαισιοδοξοῦντες διαφέρουν μεταξύ των. Ὁ σοφὸς Γερμανός, ὑποβαλὼν εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς ἀπαισιοδοξίας βάσιν φιλοσοφικὴν, ἀποφαίνεται ὅτι περὶ εὐδαιμονίας ἐδὼ κάτω δὲν ἤμπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος. Ὁ ἐπίγειος βίος παρέχει τὸ πολὺ πολὺ αὐταπάτας. Ὁ κόσμος ὥς γέννημα τυφλῆς καὶ ἀλόγου βουλήσεως εἶναι ὅλως διόλου κακόν τι, χειρότερος τούτου κόσμος δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ, εἶναί τι τὸ ὅποιον δὲν ἔπρεπε νὰ εἶναι. Ἡ ὑπαρξίς μας φέρει τὸν χαρακτηριστὴρα τραγωδίας, ἀποπλάνησεως, ἁμαρτίας. Ὁ κόσμος εἶναι κλαυθμῶν, πλήρης συμφορῶν. Ἡ ἀπαύστως ἐπὶ τὰ ἔμπρὸς τείνουσα βούλησις οὐδόλως ἱκανοποιεῖται ἢ ἐπιτυχία ἐνὸς δῆθεν τελικοῦ σκοποῦ οὐδέποτε παρέχει ἱκανοποίησιν, ἀλλὰ μόνον ἐπεγείρει νέαν τάσιν. Τοιουτρόπως ὁ ἀνθρώπινος βίος ταλαντεύεται ὥσάν ἐκκρεμὲς ἐδὼ κεκεῖ, μεταξὺ θλίψεως καὶ ἀνίας. Ἀληθινὰ ἀγαθὰ δὲν ὑπάρχουν. Ἡ λύπη νικᾷ κατὰ πολὺ τὴν ἡδονήν, ἥτις εἶναί τι ἀρνητικόν. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Schopenhauer. Ἄλλ' ὁ ρωμαῖος ποιητὴς μὲ τὴν περὶ τοῦ κόσμου ἀπαισιόδοξον ἐκδοχὴν του δὲν καταλαμβάνεται ἀπὸ ἀπελπισμὸν οὐδὲ νομίζει τὰς πληγὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀθεραπεύτους. Ἐνῶ κατὰ τὸν Γερμανὸν φιλόσοφον ἡ μόνη ὁδὸς τῆς ἀπολυτρώσεως εἶναι οὐχὶ ἡ αὐτοκτονία, ἡ ὁποία ἐκμηδενίζει μόνον τὴν ἀτομικὴν ἐμφάνισιν τῆς καθολικῆς βουλήσεως, ἀλλ' ἡ ἀπλὴ ἀρνησις τῆς ἐπιθυμίας τῆς ζωῆς,

σκοπὸς δὲ τῆς υπάρξεως ὁ ἡσυχασμὸς (Quietismus), ὁ Λουκρήτιος πιστεύει ἀκραδάντως ὅτι υπάρχει δραστηκῶτατον φάρμακον συντελεστικὸν εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖον ὅμως οὗτοι ἐν τῇ μωρίᾳ τῶν δὲν μεταχειρίζονται.

Ποῖον λοιπὸν κατὰ τὸν Λουκρήτιον τὸ φάρμακον τοῦτο; Ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, τὴν ὁποίαν πρῶτος ἔφερεν εἰς φῶς ὁ Ἐπίκουρος, «τὸ σέμνωμα τοῦ ἑλληνικοῦ γένους», ὁ λυτρωτὴς τῶν ἀνθρώπων, «τοῦ ὁποίου τὸ ἀληθόμυθον στόμα τὰ πάντα ἐξήγησε καὶ διελεύκανε». Τὴν γνῶσιν ταύτην, ἥτις τοῦ ἐφάνη ὥς τις ἀποκάλυψις, θέλει νὰ κηρύξῃ ὁ ποιητὴς μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸν νεοφυῦτου τῆς ἐπικουρείου αἰρέσεως καὶ μὲ τὴν θερμὴν πίστιν ἀποστόλου. Ὁ μεταρσιούμενος εἰς τοὺς γαληνοὺς χώρους τῆς ἐπιστήμης ἡμπορεῖ, διάγων αὐτὸς ἀσφαλῆ βίον, νὰ ἐπιβλέπῃ ἀπεκὶ τοὺς ἐν τῷ σκότει πλανωμένους καὶ προσπταίοντας ἀνθρώπους. «Γλυκὺ μὲν πρᾶγμα εἶναι νὰ παρατηρῇς, ἐνῶ σὺ αὐτὸς εἶσαι ἐν ἀσφαλείᾳ, ἀπὸ τὴν ξηρὰν τὸν πόντον φοβερὰ νὰ κλυδωνίζεται ὑπὸ τῶν ἀνέμων καὶ τοὺς διαπλέοντας αὐτὸν νὰ κακουχῶνται — ὄχι διότι αἱ τῶν ἄλλων κακουχίαι μᾶς καθηδύνουν, ἀλλὰ διότι εὐχαριστεῖσαι νὰ βλέπῃς ὅποσα κακὰ σὺ αὐτὸς διαφεύγεις — γλυκὺ δὲ πρᾶγμα νὰ θεᾷσαι μάχας μεγάλας στρατιῶν εἰς τὰς πεδιάδας παρατεταγμένων, ἀλλὰ τίποτε γλυκύτερον παρὰ τὸ νὰ κατέχῃς ὑψηλοὺς χώρους, ἀσφαλῶς ὠχυρωμένους μὲ τῶν σοφῶν τὴν ἐπιστήμην, χώρους γαληνίους, ὁπόθεν νὰ ἡμπορῇς νὰ ἐπισκοπῇς πῶς οἱ ἄλλοι τοῦ κάκου πλανῶνται ἐδῶ κ' ἐκεῖ εἰς ἀναζήτησιν τῆς ὀρθῆς τοῦ βίου ὁδοῦ, πῶς διαμιλλώμενοι μεταξὺ τῶν μὲ τὴν ρητορικὴν τῶν εὐφυΐαν καὶ διαγωνιζόμενοι μὲ τὴν δόξαν τοῦ γένους τῶν, ἡμέραν καὶ νύκτα κοπιᾶζουν καὶ προσπαθοῦν νὰποκτήσουν μεγάλην δύναμιν καὶ νὰ γίνουν ἀπόλυτοι κύριοι τῶν πραγμάτων τῆς πόλεως. ὦ ἄθλια ψυχὰι τῶν ἀνθρώπων! ὦ τυφλὰ πνεύματα! Ἐν μέσῳ ποίου σκότους, πόσων κινδύνων διαρρέει ἡ ὀλιγοστί σας αὕτη ζωή!»²¹ Διὰ τῆς ἐπιστήμης ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος ἀληθινὰ ἀγαθὰ, καὶ ἀποτρέπεται ἀπὸ τὰ ψευδῆ, ἀπὸ τὸν

πλούτον, τὴν πολιτικὴν δύναμιν, τὰς τιμὰς καὶ τὰξιώματα τῶν ὁποίων ἡ ἐπιθυμία οὐδέποτε εἶναι δυνατόν νά ἱκανοποιηθῇ, οἱ δὲ ἄνθρωποι νομίζουν μεγίστην συμφορὰν τὸν θάνατον, ὅστις θὰ τοὺς στερήσῃ ὅλων τούτων. Ἄν δ' ὅμως περιεφρόνουν πάντα ταῦτα, ἂν ἐσπουδαζον ὅπως καταλάβουν τὸν ἀληθῆ λόγον τῶν πραγμάτων, δὲν θὰ ἐφοβοῦντο τὸν θάνατον. Ἡ αἰτία τῆς κακοδαιμονίας των εἶναι ἡ ἀδιὰλειπτος καὶ ἀκόρεστος ἐπιθυμία εὐτυχίας καὶ ζωῆς. Ὅταν ἐπιτύχωμεν ἐπιθυμητόν τι πράγμα, καταφρονεῖται τοῦτο, καὶ ὥσάν νά χάνῃ τὴν λάμψιν του εἰς τὰ ὅμματά μας, ἐπιποθοῦμεν ἄλλο καὶ κατόπιν ἄλλο, καὶ αὕτη ἀκριβῶς ἡ ἄλυσις τῶν ἐπιθυμιῶν μᾶς προσδένει σφικτὰ εἰς τὴν ζωὴν²². Μόνον ἡ γνῶσις ἡ ἐπιστημονικὴ μᾶς ἀπαλλάττει ἀπὸ τοῦ μοιραίου ζυγοῦ, διότι μόνη αὕτη ἡμπορεῖ νά θραύσῃ τὴν ἄλυσιν ἐκείνην.

Ἐπιχειρῶν ὁ ποιητὴς νὰποκαλύψῃ τὰ δόγματα τοῦ ἐπικουρισμοῦ προσφωνεῖ τὸ ἔπος του εἰς τὸν Γάϊον Μέμμιον, ἄνδρα εὐγενῆ καὶ φιλόμουσον. Τοῦτον θέλει νά μυνῇ καὶ δι' αὐτοῦ τοὺς Ῥωμαίους. Ἵνα δὲ τὰ δύσληπτα καὶ ἀφηρημένα θεωρήματα καταστήσῃ προσιτὰ εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ συγκεκριμένα, ἐκθέτει αὐτὰ μὲ τὴν ἡδεϊαν καὶ ἁρμονικὴν γλῶσσαν τῶν Μουσῶν καὶ περικοσμεῖ μὲ τὸ γλυκὺ μέλι τῆς ποιήσεως, καθὼς ὁ ἱατρὸς θέλων νά καταστήσῃ εὖποτα εἰς τοὺς παῖδας τὰ πικρὰ ἀφίνθια, περιαλείφει τὴν στεφάνην τοῦ ποτηρίου μὲ τὸ γλυκὺ καὶ ξανθὸν μέλι, ἐνῶ ἐκείνοι ἀπατώμενοι καταπίνουν τὸ πικρὸν φάρμακον καὶ ἀναρρῶνόνται.²⁴ Ἄλλ' ὁ Λουκρήτιος δὲν περιωρίσθη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικούρου, ἀλλ' ἐπωφελήθη καὶ τὰ διδάγματα ἄλλων φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἥρκει ταῦτα νά μὴ ἀντιμάχωνται πρὸς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπικουρείου φιλοσοφήματος. Οὕτως ἀποδεικνύεται ὅτι παρὰ τοῦ στωϊκοῦ Ποσειδωνίου παρέλαβε τὰς περὶ ἡφαιστειακῶν φαινομένων καὶ περὶ σεισμῶν διδασκαλίας, παρὰ τοῦ Ἀσκληπιάδου τὰ περὶ ἐνδημικῶν καὶ ἐπιδημικῶν νόσων καὶ παρ' ἄλλων ἄλλα. Εὐθὺς ἐν ἀρχῇ θέτει ἓνα τῶν κυρίων σκοπῶν τοῦ διδακτικοῦ του ἔπους, νὰπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν

ποταπὴν καὶ ἀγωνιώδη δουλείαν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν κρατεῖ ἡ θρησκευτικὴ δεισιδαιμονία ἡ ἐμπνέουσα εἰς αὐτὸν τὸν φόβον τῶν θεῶν, δηλαδὴ νὰ χορηγήσῃ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τεσσάρων ἡθικῶν φαρμάκων τοῦ Ἐπικούρου: «παρέστω ἡ **τετραφάρμακος**: ἄφοβον (οὐχὶ φοβερόν) τὸ θεῖον, ἀναίσθητον ὁ θάνατος, καὶ τᾶγαθὸν μὲν εὐκτητον, τὸ δὲ δεινὸν εὐεκαρτέρητον». Ἀξίον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐνῶ ὁ Ἐπίκουρος ἴδρυσεν κυρίως ἡθικοκοινωνικὸν σύστημα πρακτικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεισῆγε τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν τοῦ Δημοκρίτου ὡς μέσον πρὸς καταπολέμησιν καὶ ἄλλων κακῶν καὶ τῆς παχυλῆς δεισιδαιμονίας, ὁ τούτου θαυμαστὴς Λουκρήτιος βαδίζει τὴν ἐναντίαν ὁδόν. Ἡ περὶ ἀτόμων φυσικὴ θεωρία καὶ καθόλου ἡ μηχανικὴ ἐξήγησις τοῦ παντός ἀποτελεῖ τὸν κύριον πηρῆνα τοῦ ποιήματος, ἐκ τοῦ ὁποίου πηγάζουν αἱ ἀναγκαῖαι ἀκολουθίαι, αἱ ψυχολογικαὶ καὶ φυσιολογικαὶ γνῶμαι, αἱ κοσμογονικαὶ δοξασταί, τὰ ἡθικὰ πορίσματα.

Δύο θεμελιώδεις ἀρχαὶ ὑπόκεινται εἰς τὴν κοσμογονικὴν θεωρίαν τοῦ Λουκρήτιου: Πρῶτον: *οὐδὲν γίνεταί ἐκ τοῦ μηδενός*, διότι ἄλλως τὰ πάντα θὰ ἠδύναντο νὰ γεννῶνται ἐκ πάντων, ὁ ἀνθρώπος ἐκ τῆς θαλάσσης, οἱ ἰχθύες ἐκ τῆς ξηρᾶς, οὐδὲν δὲ ζῶον οὐδὲ φυτόν θὰ διεσφῆετο μὲ τὰς ιδιότητας τοῦ εἶδους του, καὶ *οὐδὲν ἐπανέρχεται εἰς τὸ μηδέν*, τ. ἔ. οὐδὲν ἀπόλλυται (τὸ ἀφθαρτον τῆς ὕλης). Δεύτερον: τὸ πᾶν (omne) σύγκειται ἐκ δύο οὐσιῶν, *τῆς ὕλης* (materia) καὶ τοῦ *κενοῦ* (inane): πλὴν τούτων οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει, διότι τὰ λοιπὰ πάντα εἶναι *συμβεβηκότα* (eventa) ἢ *ιδιότητες* ἑκατέρου τούτων. Ὁ χρόνος δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων ἀπορρέει τὸ αἶσθημα τοῦ γενομένου, τοῦ γινομένου, τοῦ γενησομένου. Ὁμολογητέον δὲ ὅτι κανεῖς δὲν ἔχει τὸ αἶσθημα τοῦ χρόνου καθ' ἑαυτὸν θεωρουμένου, ἔξω τῆς κινήσεως καὶ ἡρεμίας τῶν πραγμάτων. Εἰς τὸν κόσμον οὐδὲν ἀπολύτως νέον γεννᾶται, πᾶσα δὲ ἀλλοίωσις εἶναι *σύγκρισις* ἤτοι σύνδεσις καὶ *διάκρισις* ἤτοι διαχωρισμός τῶν *ἀτόμων*, (ἡ μεταμόρφωσις τῆς ὕλης), κίνησις αὐτῶν ἐν τῷ κενῷ χώρῳ, ὁ ὁποῖος ἀπει-

ρος ὧν ἐγκρύπτει ἀναριθμήτους κόσμους. Αἱ ἄτομοι (τὰ ἄτομα), ἦτοι τὰ ἔσχατα σωματῖα εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ ὕλη, ἔχουν διάφορα σχήματα καὶ συνδέονται μεταξύ των κατὰ ποικίλας σχέσεις. Ἡ *κίνησις* τῶν ἀτόμων, αἱ ὁποῖαι μὲ τὸ ἴδιον βάρος πίπτουν καθέτως ἐν τῷ χώρῳ, παρεγκλί- νει ὀλίγον τι ἀπὸ τῆς εὐθείας γραμμῆς (*depellere paulum, declinare se*)· ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ προσάλληλος σύγκρου- σις καὶ σύγκροις τῶν περιδινουμένων ἀτόμων, ἐξ ἧς ἀπο- γεννῶνται τὰ *συγκρίματα* ἢ συμπλέγματα, ἦτοι τὰ σώματα καὶ οἱ κόσμοι. Εἰς τὴν παρέγκλισιν (*clinamen*) τῶν ἀτό- μων ἔγκειται ἡ αἰτία τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ καθόλου τῶν ἐλευθέρων κινήσεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων²⁵. Αἴσθημα ἔχουν μόνον ὠρισμένα συγκρίματα ὠρι- σμένων μορφῶν ἀτόμων. Ἡ ψυχὴ διὰ τοῦ σώματος παρε- σπαρμένη σύγκειται ἐκ λεπτοτάτων, τὰ μάλιστα εὐκινήτων, λείων καὶ στρογγύλων ἀτόμων· ταύτης τὸ λεπτότατον μέρος εἶναι ὁ νοῦς (*anīmus*) ἐδρεύων ἐν τῷ στήθει. Κατὰ τὸν θάνατον ἡ ψυχὴ διαλύεται εἰς τὰς ἀτόμους της· ἐπειδὴ δὲ ἡμεῖς δὲν ὑπάρχομεν, ὁ θάνατος εἶναι πρὸς ἡμᾶς τι ἀδιά- φορον. Τὸ αἶσθημα παράγεται διὰ λεπτοτάτων καὶ ἐλα- φροτάτων εἰδώλων, ἅτινα ἀποσπώμενα, ὥς λεπταὶ μεμβρά- ναι, ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῶν πραγμάτων περιπέτονται διὰ τοῦ ἀέρος καὶ ἐπερεθίζουν τὰ αἰσθητήρια ὄργανα²⁶.

Εἰς τὴν συντόμως ἐκτεθεῖσαν φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν τοῦ Λουκρητίου, ἥτις καταφανῶς ἔχει ὕλιστικὸν χαρακτῆρα, δὲν εἶναι δύσκολον μετὰ τὰς νεωτέρας προόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν νὰ εὕρῃ τις ἀφελεῖς ἐκδοχὰς καὶ πλάνας, ὥς συμβαίνει εἰς κάθε φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν, σκοποyme- νων τῶν χρόνων, καθ' οὓς αὕτη ἀνεφάνη ἀλλὰ παρὰ ταῦτα ὀφείλει τις ἐν τῇ ἐρεύῃ τῶν καθ' ἕκαστα νὰ θαυμάσῃ συχνὰ τοῦ ποιητοῦ τὴν δύναμιν τῆς διειδύσεως εἰς τὰ μυστήρια τῆς φύσεως, τὴν αὐστηρότητα τῶν συλλογισμῶν, τὴν πρω- τοτυπίαν καὶ ἀλήθειαν τῶν πορισμάτων. Καὶ πρῶτον αὕτη αὕτη ἡ ἀτομικὴ θεωρία, τὴν ὁποίαν ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ με- γάλου Δημοκρίτου ἀνερέωσεν ὁ Ἐπίκουρος καὶ μετερρυθμι- σμένην ἀνέπτυξεν μὲ θαυμασίαν τέχνην ὁ Λουκρητίος, εἶναι

εὐγενὴς κληρονομία παραδοθεῖσα ὑπὸ τῆς σχολῆς ἐκείνης
 εἰς τοὺς κατόπιν αἰῶνας. Χημεῖα καὶ Φυσικὴ καὶ σήμερον
 ἐρμηνεύουσαι τὰ παντοῖα φυσικὰ καὶ φυσιολογικὰ φαινό-
 μενα παραδέχονται ὅτι ἡ ὕλη σύγκειται ἐκ λεπτοτάτων
 μορίων, ἀδιάφορον ἂν αἱ ἐπιστῇμαι αὐταὶ μετὰ τοσοῦτους
 αἰῶνας εἰσχωροῦσαι βαθύτερον εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως
 ἀντὶ ἀτόμων καλοῦσι τὰ μόρια ταῦτα «σωμάτια» «ἤλεκτρό-
 νια», «πεπολωμένα μόρια» ἢ ἄλλως πως. Ἀξία σημειώ-
 σεως εἶναι ἡ συχνὴ χρῆσις τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου, μετὰ τὴν
 ὁποῖαν ὁ Λουκρήτιος χειραγωγεῖ τὸν Ρωμαῖον ἀναγνώστην,
 τὸν ἀσυνήθιστον εἰς λογικὰς ἀφαιρέσεις, νὰ συναγάγῃ ἐκ
 πολλῶν περιπτώσεων ἢ παραδειγμάτων τὸ ζητούμενον.
 Οὕτω λ.χ. πρὸς τὴν ἔνστασιν ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἴδῃ
 τις τὰς ἀτόμους, αἱ ὁποῖαι διακρίνονται καὶ συγκρίνονται,
 ἀπαντᾷ ὁ Λουκρήτιος διὰ τῆς περιγραφῆς θυέλλης. Πρὸς
 περισσοτέραν διασάφην παραθέτει τὴν εἰκόνα ὀρμητικῆς
 χειμάρρου καὶ δεικνύει ὅτι τὰ ἀόρατα μόρια τοῦ ἀνέμου
 φανερώνουν τὴν ἐνέργειάν των, ὅπως τὰ ὄρατα τοῦ ὕδα-
 τος. Ἡ θερμότης, τὸ ψῦχος, ὁ ἦχος χρησιμεύουν ὡσαύτως
 εἰς ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως ἀοράτου ὕλης. Ἀκόμη λεπτο-
 τέραν παρατήρησιν εὐρίσκομεν ἐπὶ τῶν ἐξῆς παραδειγμά-
 των: Φορέματα κορεσμένα παρὰ τὴν ἄκραν τῆς θαλάσσης
 ὑγραίνονται, τοποθετούμενα εἰς τὸν ἥλιον ξηραίνονται
 χωρὶς νὰ βλέπωμεν ἐρχόμενα ἢ ἀφανιζόμενα τὰ ὑγρὰ μόρια.
 Λοιπὸν ἡ μικρότης των τὰ καθιστᾷ ἀόρατα. Δακτύλιος
 φερόμενος ἐπὶ τοῦ δακτύλου μετὰ τὸν καιρὸν λεπτύνεται·
 σταγόνες ὕδατος κοιλαίνουσιν τὴν πέτραν, ἐπὶ τῆς ὁποίας
 πίπτουν· ἡ ὕνις τοῦ ἀρότρου κατατρίβεται εἰς τὴν ἐργα-
 σίαν, τὰ λιθόστρωτα ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν διαβατῶν: τὰ
 μόρια τὰ ἀφανιζόμενα ἐν μιᾷ στιγμῇ ἡ φύσις δὲν μᾶς
 ἐπέτρεψε νὰ τὰ βλέπωμεν. Εἶναι ὁμοίως ἀδύνατον καὶ εἰς
 τοὺς ὀξυτάτους ὀφθαλμοὺς νὰ ανακαλύψουν μόρια προστιθέ-
 μενα ἢ ἀφανιζόμενα εἰς κάθε γέννησιν ἢ καταστροφῇ.
 Ἡ φύσις ἄρα ἐργάζεται μετὰ τὴν βοήθειαν ἀοράτων σωμα-
 τίων, τῶν ἀτόμων. Διὰ τοῦ ἐξῆς δὲ κατ' ἀναλογίαν συλλογι-
 σμοῦ συνάγεται ὅτι ἐν τῷ κενῷ πάντα τὰ σώματα κινου-

ται ἰσοταχῶς: τὰ διὰ τοῦ ὕδατος καὶ τοῦ ἀέρος πίπτοντα σώματα, τόσον ταχύτερον πίπτουν, ὅσον εἶναι βαρύτερα, διότι ὕδωρ καὶ αἷρ δὲν ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ σταματήσουν τὰ σώματα ἔκεινα καὶ ὑποχωροῦν νικώμενα ὑπὸ τοῦ μεγαλύτερου βάρους· ἀλλ' οὐδαμῶς οὐδέποτε τὸ κενὸν ἢμπορεῖ νὰ προβάλῃ ἀντίστασιν εἰς τὰ πίπτοντα σώματα, διὰ τοῦ κενοῦ ἄρα πάντα τὰ σώματα, καίπερ ὄντα ἀνισοβαρῇ πρέπει νὰ φέρονται ἰσοταχῶς.

Ἀποκρούων ὁ Λουκρήτιος τὴν τελολογικὴν ἐξήγησιν τοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν ἐπρέσβευον περιπατητικοὶ καὶ στωικοί, διατυπώνει ἐννοίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ἡ περὶ ἀνελίξεως τῶν εἰδῶν δαρβίνειας θεωρία, ἥτοι τὴν ἐννοίαν «τοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος» καὶ τὴν «τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ ἐπιτηδαιοτάτου». Διὰ τῆς συγκρίσεως καὶ συμπήξεως τοῦ ὑγροῦ καὶ θερμοῦ, δι' αὐτομάτου γενέσεως, ἐγεννήθησαν τὰ πτηνὰ καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ζῶα, ἡ δὲ γῆ ὑπῆρξεν ἡ τροφὸς τῶν μὲ τοὺς ἰδίους τῆς χυμούς, ὁμοίους πρὸς τὸ γάλα τῶν μαστῶν τῆς ἀνθρωπίνης μητρός. Ἀλλ' ὕστερον κατὰ γενικὴν ἀνάγκην ἡ γῆ ἐγήρασε καὶ ἐστείρενσε. Ἐν τῷ μεταξὺ τὰ εἶδη τῶν ζώων βαθμυδὸν διεκρίνοντο καὶ ἐτελειοῦντο, ὥστε νὰ καταστοῦν *σταθερὰ εἶδη* προσωρισμένα νὰ ζήσουν καὶ διὰ τῆς γεννήσεως νὰ διαιωνισθοῦν. Πολλὰ εἶδη ἐχάθησαν καθὸ ἀνίκανα πρὸς τὸν ἀγῶνα, ἐπέζησαν μόνον τὰ ὀπλισμένα μὲ πονηρίαν ἢ μὲ δύναμιν ἢ μὲ ταχύτητα²⁸. Καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἐρμηνεύεται ἡ πρόοδος τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων καὶ ἡ βαθμιαία γένεσις τῆς εἰς θεοὺς πίστεως δὲν διαφέρει ἐν γένει ἀπὸ τὸν τρόπον τῆς ἐρεῦνης, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ἡ νεωτέρα ἀνθρωπολογία. Οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὀφείλεται εἰς θείαν τινὰ πρόνοιαν. Ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις, ὁ ἠθικὸς καὶ πολιτικὸς νόμος, ἡ γλῶσσα εἶναι καρποὶ τῆς ἐμπειρίας καὶ χρησιμομότητος. Ἡ γλῶσσα ἐγεννήθη ἐκ τῆς χρείας τοῦ νὰ ἐπιθέτωμεν ὀνόματα εἰς τὰ πράγματα, ὅπως βλέπομεν τὰ μικρὰ παιδιὰ μὲ σχήματα καὶ χειρονομίας νὰ δεικνύουν τὰ διάφορα ἀντικείμενα. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἔμφυτος· εἶναι δὲ ἄτοπον νὰ πιστεύωμεν ὅτι εἰς ἀνθρώπος ἐπέθεσεν ὀνόματα

εἰς τὰ πράγματα καὶ ἐδίδαξε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὰς πρώτας λέξεις. Εἷς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη μόνος τὴν ἱκανότητα ποὺ δὲν εἶχον ἡ ὅμοιοί του οὐδὲ θὰ ἠμποροῦσε νὰ αναγκάσῃ τοὺς ἄλλους νὰ μάθουν ἀνηκούστους φθόγγους²⁹.

Ἄξία προσοχῆς εἶναι ἡ πρὸς τὰ ζῶα στοργὴ τοῦ ποιητοῦ. Μετ' ἐνδιαφέροντος παρατηρεῖ τὸν λάλον τέττιγα, ὁ ὅποῖος ἐν ὥρᾳ θέρους ἀποθέτει τὸν στοργύλον χιτῶνα του, ζητῶν τροφήν³⁰, τὸν ὀλισθηρὸν ὄφιν, ὁ ὅποῖος ἐκδύεται ἐν μέσῳ τῶν ἀκανθῶν τὴν ἐσθῆτα, τὰ κατ' ὀπτικὴν ἀπάτην ἐναλλασσόμενα χρώματα τοῦ τραχήλου καὶ λαιμοῦ τῆς περιστερᾶς. Αἰσθάνεται ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς τὰ ζῶα ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι διὰ νὰ ἐξευμενίσουν τοὺς θεούς, ἀθῶα θύματα δυσσεβοῦς εὐσεβείας. Μὲ στίχους περιπαθεῖς περιγράφει τὴν μέχρι μανίας φθάνουσαν μέριμναν καὶ ἀνησυχίαν τῆς δαμάλεως, ἡ ὁποία ἀπηλπισμένη ἀναζητεῖ τὸν ἀπ' αὐτῆς ἀποσπασθέντα μόσχον, σφαγέντα ἐν θυσίᾳ πρὸς τοὺς θεούς: «Συχνὰ πρὸ τῶν περικαλλῶν ναῶν τῶν θεῶν, παρὰ τοὺς βωμοὺς, ἐπὶ τῶν ὁποίων καίεται τὸ θυμίαμα, σφαγεῖς μόσχος πίπτει ἐκπνέων ἐκ τοῦ στήθους ρεῦμα αἵματος θερμοῦ. Ἄλλ' ἡ ἀπορφανισθεῖσα μήτηρ διατρέχουσα τὰ χλοερὰ λιβάδια ζητεῖ νὰ αναγνωρίσῃ τὰ εἰς τὴν γῆν διὰ τῶν διχήλων ποδῶν του ἐντυπωθέντα ἵχνη, καὶ φωνάζει ἀπὸ μακρὰν πανταχοῦ μὴπως ἠμπορέσῃ νὰ ἴδῃ πού τὸν ἀπολεσθέντα γόνον· καὶ σταματᾷ καὶ γεμίζει μὲ θρηνώδεις μυκηθμοὺς τὸ πυκνὸν δάσος, καὶ γυρίζει καὶ ξαναγυρίζει εἰς τὴν μάνδραν, πληγωμένη ἀπὸ τὸν πόθον τοῦ μοσχαριοῦ. Οὔτε αἱ τρυφεραὶ ἱτέαι οὔτε ἡ δροσοσκεπὴς χλόη οὔτε οἱ ῥέοντες ποταμοὶ μὲ τὰς βαθείας των ὄχθας ἠμποροῦν νὰ εὐφρανουν τὴν καρδίαν της καὶ νὰ ποτρέψουν τὴν ἀπροσδόκητην ὁδύνην· οὔτε ἡ θεὰ τῶν ἄλλων ἀνὰ τὰς παχείας βοσκὰς μόσχων δύναται νὰ τὴν διασκεδάσῃ οὔτε νὰ τὴν ἀνακουφίσῃ³¹». Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἄψυχον φύσιν φανερώνει ὁ ποιητὴς τὴν συμπάθειάν του, καὶ διὰ τοῦτο ὅταν ἀναγκάζεται νὰ περιγράψῃ ξηρὰ φυσικὰ φαινόμενα, κατορθώνει μὲ τὴν γόνιμον φαντασίαν του νὰ εἰσάγῃ θελητικὴν ποικιλίαν καὶ νὰ ζωοποιῇ τὸ μηχανικὸν βάθος τῶν

πραγμάτων. Οὕτω λ. χ. μετὰ περίπλοκον ἔκθεσιν ἀστρονομικῶν ζητημάτων περὶ ἡμερῶν καὶ νυκτῶν καὶ τῆς τούτων διαρκείας, περὶ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ τῶν φάσεων αὐτῆς, θέλων νὰ καταδείξῃ ὁ ποιητὴς τὴν κανονικὴν τάξιν τῶν ὥρῶν τοῦ ἔτους, μᾶς προβάλλει ἑξῆς αἴφνα γοητευτικὸν θέαμα μὲ σκηναῖον τρόπον τινὰ χαρακτηριστῶς: «Βαδίζει τὸ Ἔαρ μὲ τὴν Ἀφροδίτην, καὶ τῆς θεᾶς ὁ προάγγελος προπορεύεται ὁ περρωτός· εἰς αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ Ζεφύρου τὰ ἴχνη τὸν δρόμον Χλωρίς ἢ μήτηρ ἀνοίγει, καὶ τὴν ὁδὸν προοραίνουσα ὅλην μὲ ποικιλόχροα καὶ εὖοσμα ἄνθη σκεπάζει³²». Οἱ καλλιτέχναι οὗτοι σίχως ἐνέπνευσαν εἰς τὸν περιώνυμον Ἰταλὸν ζωγράφον Sondro Bodiceffi ἀκμάσαντα περὶ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} καὶ ἀρχὰς τοῦ 16^{ου} αἰῶνος τὴν θαυμασίαν εἰκόνα τοῦ Ἐαρος, ἀποκειμένην τώρα εἰς πινακοθήκην τῆς Φλωρεντίας.

Ὅπως ἐκάστου βιβλίου τοῦ ἔπους του προτάσσει ὁ ποιητὴς, ὥς εἶδομεν, προΐμιον, οὕτως ἐπιτάσσει καὶ μεγαλοπρεπῇ ἐκάστοτε ἐπίλογον. Εἰς τὸ τέλος ἐκάστου βιβλίου ἡ φωνὴ τῆς ἐπιστήμης στρέφεται πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ διδάσκει τοῦτον τὸν θνητὸν, τεθραμμένον μὲ ἀπάτας καὶ φόβους, τὴν συγγενειάν του μὲ ὅλα τὰ πράγματα τοῦ ἀναγγέλλει τὴν τύχην του ἣτις εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τύχην τῶν ἀπειραγμένων κόσμων. Οἱ ἐπίλογοι τῶν δύο πρώτων βιβλίων εἶναι ὥσάν ὑψηλὸν τι ἄσμα τοῦ θανάτου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον προκύπτει ὁ διαρκὴς ὕμνος τῆς ζωῆς. Ὁ θάνατος εἶναι ὁ ὀλετὴρ πάντων τοῦ ὄντων καὶ ὁ δημιουργὸς πάντων τῶν ἐσομένων· ὁ διαλυτὴς οὗτος τῆς παρούσας ζωῆς εἶναι ὁ πατὴρ τῆς μελλούσης ὁ ὁποῖος διαχωρίζει καὶ ἀνασυνθέτει τὰ ἀφθαρτὰ στοιχεῖα, τὰς αἰόμους τῶν φθαρτῶν πραγμάτων. Ἀφ' οὗ εἰς τὸ τέλος τοῦ 3 βιβλίου ἀπέδειξε διὰ πλείστον ἐπιχειρημάτων ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι θνητὴ, ἑξαγγέλλει ἐν θριάμβῳ τὸ δεύτερον ἐκείνο παραμυθητικὸν φάρμακον τοῦ Ἐπικούρου «οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς ὁ θάνατος!». Ἐν τέλει δὲ ἐπιτιμᾷ καὶ ἐπιπλήττει τοὺς τρέμοντας πρὸ τοῦ τάφου· «Ἡ ἀκόρεστος καὶ μακρὰ ἐπιθυμία τῆς ζωῆς μᾶς καθιστᾷ περιδεεῖς πρὸς τὸν θάνατον. Ὅποιος κατώρθωσε μετὰ φρονήσεως νὰ χαρῇ τὴν ζωὴν, ἀποθνήσκει εὐχαριστημένος μὲ τὰς

ἡδόνας ποὺ ἀπέλαυσε, ὅποιος ὄχι, εἶναι ἀνωφελές, μᾶλλον δ' ἐπιβλαβές νὰ ἐξακολουθῇ νὰ ζῇ κακῶς· εἰς τὰς παλαιὰς λύπας θὰ προστεθοῦν νέαι. "Οστις εἶναι εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας του ἔζησεν ἤδη ἀρκετά, ὁ γέρων ἔζησε παρὰ πολὺ· καὶ ἡ φύσις ἔχει τὴν ἰδικήν της ἐργασίαν. Σήμερον ἔχει ἀνάγκην νεκρῶν διὰ νὰ ὑπάρξουν αὐριον οἱ ζῶντες καὶ νὰ διαδέχονται αἱ γενεαὶ ἢ μία τὴν ἄλλην. Οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται τὰς μυθολογουμένας εἰς τὸν Ἄδην ποινάς. Ἄλλ' ὁ Ἄδης ὁ ἀληθινὸς εἶναι εἰς τὰς ψυχὰς των. Ἐδὼ εἰς τὸν κόσμον εἶναι ἡ θρησκευτικὴ δεισιδαιμονία, ἡ ὁποία μᾶς καταπιέζει, ἐδὼ τὰ πάθη ποὺ μᾶς κατατρῶγουν, ἐδὼ ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ματαιίας ἐκείνης πολιτικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία εἶναι δουλεία. Ἐπὶ τῆς γῆς ὁ Ἄδης, ἐπὶ τῆς γῆς αἱ τιμωρίαι. Ὁ θάνατος εἶναι τέλος, ὄχι ἀρχὴ τῶν βασάνων³³.»

Ἄλλὰ διδάσκοντα ταῦτα τὸν Λουκρήτιον δὲν διαφεύγουν τὰ πράγματα. Γνωρίζει κάλλιστα τὴν ψυχὴν τῶν πρὸς τὰ διδάγματα τῆς ἐπιστήμης κωφευόντων ἀνθρώπων. Φοβοῦνται οὗτοι μήπως ἀποθανόντες δὲν θὰ ἔχουν τάφον, ὁ ὅποιος νὰ περικαλύψῃ τὰ λείψανά των καὶ νὰ προστατεύσῃ ἀπὸ τοὺς φθονερούς. «Ἐπειτα διατί νὰ μὴ φοβώμεθα, λέγουν, τὸν θάνατον, ὁ ὁποῖος μᾶς ἀφαρπάζει τὰ φίλτατα, οἰκογένειαν, τέκνα, φίλους. Ὁ ποιητὴς συμπαθῶν πρὸς στιγμὴν τοὺς ἐπιζῶντας, οἱ ὅποιοι θρηνοῦν τὸν τεθνεῶτα, ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα των στίχους περιπαθεῖς, ἀποπνέοντας τὸ ἀγνὸν ἄρωμα τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου. «Ἄχ! δὲν θὰ σὲ δέχεται πλέον οὔτε φαιδρὰ οἰκία οὔτε ἀρίστη σύζυγος, οὔδὲ προσφιλὴ τέκνα θὰ τρέχουν πρὸς συνάντησίν σου ἐν ἀμίλλῃ, ὅπως προαρπάσουν πατρικὰ φιλήματα πληροῦντα τὴν καρδίαν σου ἀρρήτου ἡδονῆς. Δὲν θὰ ἡμπορέσῃς πλέον ἐπαυξάνων τὴν περιουσίαν καὶ εὐημερῶν νὰ εἶσαι ὁ προστάτης τῶν οἰκείων σου. Ὡ δυστυχία! τὰς ἡδονὰς ταύτας τοῦ βίου ὅλας μία ἤρκεσεν ἡμέρα ἀπὸ σὲ τὸν δύστηνον νὰφαρπάσῃ». Τοὺς τρυφεροὺς τούτους θρήνους οἶονεὶ σχολιάζων ὁ ποιητὴς σαρκαστικῶς ἐπιφέρει: Δὲν προσθίετον ὅμως εἰς ὅλα αὐτὰ καὶ ἐκεῖνο: «ἀλλ' ὁ πόθος ὅλων τούτων τῶν πραγμά-

των δὲν σὲ πιέζει πλέον ἀποθανόντα³⁴». Ἄν εἶχον συνείδησιν τῆς ἀληθείας ταύτης, θάπῃλλαττον τὴν ψυχὴν των ἀπὸ μεγάλην ἀγωνίαν καὶ τρόμον» Τὰ βέλη του τὰ σατιρικά δὲν διστάζει νὰ ρίψῃ καὶ κατὰ τοῦ Διὸς καὶ τῶν ἄλλων θεῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιστεύετο ὅτι αὐτοὶ ρίπτουν τοὺς κεραυνούς. Ἄλλ' ἐὰν τοῦτο ἡλήθευεν, διατί, ἐρωτᾷ ὁ ποιητής, βάλλουν τούτους κατὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ οὐχὶ κατὰ τῶν τολμώντων νὰ διαπράττουν τὰ αἵσχιστα τῶν κακουργημάτων; διατί κεραυνοβολοῦν τόπους ἐρήμους ματαιοπονοῦντες; διατί τοὺς ναοὺς των, τὰ ἀγάλματά των; ἢ μήπως θέλουν νὰ σκοῦν τοὺς βραχίονάς των καὶ νὰ δυναμώνουν τοὺς μυῶνας; Διατί ὁ Ζεὺς ποτὲ δὲν κεραυνοβολεῖ ἐν αἰθρίῳ οὐρανῷ; ἢ μήπως περιμένει νὰ ἔλθουν ὑπὸ τοὺς πόδας του αἱ νεφέλαι, ἵνα αὐτὸς καταβαίνων εἰς ταύτας κανονίζῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὴν διεύθυνσιν τῶν βελῶν του;³⁵ Ὁ κεραυνός, διδάσκει ὁ ποιητής, δὲν εἶναι σημεῖον ὀργῆς ἢ εὐνοίας τοῦ Διός, ἀλλ' ἐπακολούθημα τῆς συγκρούσεως νεφῶν, καθὼς καὶ ἡ βροντὴ καὶ ἡ ἀστραπή. Σίφωνες, ἄνεμοι, βροχαί, θύελλαι, χάλασαι, οὐράνιον τόξον, πάντα τὰ μετέωρα εἶναι ἀποτελέσματα φυσικῶν αἰτιῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς φοβερὰ ἢ παράδοξα γεγονότα, οἱ σεισμοί, αἱ πλύμυραι τοῦ Νεῖλου, ἡ μυστηριώδης ἑλξίς τοῦ σιδήρου ὑπὸ τοῦ μαγνήτου. Καὶ αἱ ἐπιδημικαὶ νόσοι δὲν ἐξαπολύονται ὑπὸ τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν, ἀλλ' ὀφείλονται καὶ αὐτὰ εἰς μηχανικὰ αἷτια, εἰς τὴν μόλυνσιν τοῦ ἀέρος, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχεται ἡ μόλυνσις τῶν σωμάτων. Τοιαύτη ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τοῦ λοιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν (430 π. Χ.), τοῦ ὁποίου τὴν συγκινητικὴν περιγραφὴν, ὑφαίνων ἐπιδεξιῶς κατὰ μίμησιν τῆς γνωστῆς τοῦ Θουκυδίδου διηγήσεως, ἐπιτάττει ὁ Λουκρήτιος ὡς κατακλειδα τοῦ ὄλου ἔπους ἐν τραγικῇ ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ προτασσομένην εἰδυλλιακὴν ἐκείνην εἰκόνα τῶν ἐρώτων Ἄρεως καὶ Ἀφροδίτης.

Ὁ διεξερχόμενος τὸ ἔπος τοῦ Λουκρητίου ἴσως ἀπορήσῃ διατί ἄρα γε οὗτος ἐπεχείρησε νὰ πραγματευθῇ ποιητικῶς θεωρίαν ὕλιστικὴν καὶ τὴν ἀπὸ ταύτης ἀπορρέουσαν ἄρνη-

σιν ὑπερτάτης τινὸς θείας προνοίας, διδασκαλίαν δηλονότι ἤκιστα ἐπιδεκτικὴν ποιητικῆς πραγματείας. Ἡ ἀπορία αὕτη θὰ εἶχέ τινα λόγον δι' ἡμᾶς σήμερον, ἀλλὰ διὰ τὸν παλαιὸν Ρωμαῖον, ἀνατραφέντα ἐν μέσῳ πυκνοῦ ζόφου δεισιδαιμονίας καὶ ἀμηχάνου συγχύσεως πολυθεΐας καὶ ἐνθυμούμενον τὰς παιγνιώδεις μυθολογικὰς παραστάσεις, αἵτινες ἀνεφέροντο εἰς τὴν κοσμογονίαν, ἢ τοῦ Λουκρητίου διδασκαλία ἐφάνη ὡς αἰφνιδία τις ἀποκάλυψις, ὡς αἰφνιδία τις ἀπελευθέρωσις ἀπὸ τῶν πιεστικῶν δεσμῶν τῆς θρησκείας ἐκείνης, ἱκανὴ νὰ καταθέλῃ πάντα Ρωμαῖον καὶ πάντα ἀνθρωπον. Εὗρε λοιπὸν ὁ Λουκρήτιος πραγματείαν θέματος ἔχοντος τότε ὑψίστην ποιητικὴν ἀξίαν, ἥτοι τὴν ἐπικὴν ἀφήγησιν τῶν ἀρχῶν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου οὐχὶ βεβαίως κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων Ἑλλήνων ποιητῶν, ἀλλὰ κατὰ μίαν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐκδοχῶν τῶν τότε χρόνων, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ μετάρσιος φαντασία του ἐνεφύσησε πνοὴν ζωῆς καὶ κίνησιν καὶ πάθος. Ὁ Λουκρήτιος τὰ πάντα ζωοποιεῖ διὰ τῆς ἀπαρμιλλήτου τέχνης του, διὰ τῆς ὀξύτητος τῆς διανοίας του, διὰ τοῦ ἰσχυροῦ του πάθους, διὰ τῆς θρησκευτικῆς οὕτως εἰπεῖν ἀφοσιώσεως, μὲ τὴν ὁποίαν θέλει νὰ προσπελάσῃ εἰς τὰς μυστηριώδεις πηγὰς τοῦ ἀληθοῦς. Τὸ ποίημά του εἶναι δράμα ἀπέραντον, τὸ δράμα τῆς φύσεως. Ὁ παρακολουθῶν αὐτὸ θεατὴς βλέπει κατάπληκτος ἀναπηδῶντας ἀπὸ τοῦ σκότους σπινθῆρας ζωηροτάτου φωτός καὶ ἀκούει κατακηλούμενος ἀγνώστους ἁρμονίας, ἐξαγγελλομένας μὲ φράσιν, ὡς ἤρμοζεν εἰς ἔπος, ἀρχαιοπινῇ καὶ μὲ στίχον μεγαλοπρεπῇ καὶ εὐχρουν καὶ ἐμμελῶς βαίνοντα. Ἡ ξηρὰ καὶ δυσκατέργαστος φιλοσοφικὴ ὕλη, τηχομένη ὡς πολύτιμον μέταλλον ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῆς βαθείας φρενὸς τοῦ ποιητοῦ, μεταμορφοῦται περιτέχνως καὶ γίνεται ποίησις. Ὁ πολὺ νεώτερος αὐτοῦ ποιητὴς Βεργίλιος δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ κατίδῃ ὅτι ὁ Λουκρήτιος ἀνεκάλυψε τὸ ὑψιστον τῶν ποιητικῶν θεμάτων, ἐνθυμούμενος δὲ τὸ δίδαγμα τούτου, κατὰ τὸ ὁποῖον ἐὰν ἕκαστος ἐγίνωσκε τὴν αἰτίαν τῆς κατεχούσης αὐτὸν ψυχικῆς νόσου, «θὰ προσεπάθει ἤδη, ἀφήσας ὅλα τὰ ἄλλα,

πρῶτον νὰ κατανοήσῃ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων»³⁶, ἀναφωνεῖ ἐνθουσιῶν τὸ γνωστὸν ἐκείνο: «Εὐτυχὴς ὁ δυνηθεὶς νὰ καταμάθῃ τὰς αἰτίας τῶν πραγμάτων καὶ νὰ ποδοπατήσῃ τοὺς φόβους πάντας καὶ τὴν ἀνεξίλαστον μοῖραν καὶ τὸν πάταγον τοῦ ἀπλήστου Ἀχέροντος³⁷». Τὸ ἔπος τοῦ ρωμαίου ποιητοῦ, ἐφ' ὅσον ὁ ἥλιος τοῦ πολιτισμοῦ θὰ φωτίξῃ τὴν ἀνθρωπότητα, θὰ ἀναγινώσκεται καὶ θὰ θαυμάζεται. Ἀλλ' ἴσως νεώτερος ἀναγνώστης χριστιανικώτερον σκεπτόμενος ἀναφωνήσῃ: «Ἄθεον, ἄθεον τοῦ ποιητοῦ τὸ ἔργον». Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ρηθῇ τις τοῦτο Ἀλλὰ πρὸς τὸν ταῦτα λέγοντα θὰ ἐπιφωνήσωμεν καὶ ἡμεῖς μεταχειριζόμενοι σύντομον καὶ εὖστοχον χαρακτηρισμὸν τοῦ ποιητικοῦ τούτου ἔργου, ἐξενεχθέντα ὑπὸ μεγάλου φιλολόγου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦ Γοδοφρ. Ἑρμανν: «Ἄθεον, ἀλλὰ θεῖον!» (Gottlos, aber göttlich) ἢ τὸν ὠραῖον στίχον τῆς Ἀγγλίδος ποιητρίας Elisabeth Browning: «ὁ Λουκρήτιος ἡρνήθη τὸ Θεῖον κατὰ τρόπον θεῖον». (He denied divinely the Divine).

Ἐν Θεσσαλονίκῃ

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΓΡΑΤΣΙΑΤΟΣ

Παραπομπαί.

- 1) de rerum natura βιβλ. 5, στ. 336.— 2) Strafrecht, 938.— 3) Ὀδυσσεΐας 6, 266 κέ.— 4) de r. n. 1, 29-40.— 5) de r. n. 3, 59-73.— 6) de r. n. 3, 79-86.— 7) de r. n. 5, 199 tanta stat praedita culpa.— 8) de r. n. 5, 200-210.— 9) de r. n. 5, 213-215.— 10) de r. n. 5, 218-220.— 11) de r. n. 5, 222-227.— 12) de r. n. 5, 174.— 13) Ἐπικούρου Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα, 126.— 14) de r. n. 5, 339 κέ.— 15) de r. n. 2, 1002-1005.— 16) de r. n. 2, 105 κέ.— 17) de r. n. 1160 κέ.— 18) de r. n. 3, 1055 κέ.— 19) de r. n. 2, 15 κέ.— 20) Die Welt als Wille und Vorstellung τόμος 1, § 57.— 21) de r. n. 2, 1 κέ.— 22) de r. n. 3, 1072.— 23) de r. n. 3, 1084.— 24) de r. n. 4, 11 κέ.— 25) de r. n. 2, 261 κέ.— 26) de r. n. 1, 459 κέ.— 27) de r. n. 4, 31 κέ.— 28) de r. n. 5, 837-860.— 29) de r. n. 5, 1030 κέ.— 30) de r. n. 5, 803.— 31) de r. n. 2, 352 κέ.— 32) de r. n. 5, 736.— 33) de r. n. 3, 1019.— 34) de r. n. 3, 892 κέ.— 35) de r. n. 6, 380 κέ.— 36) de r. n. 3, 1070 κέ.— 37) Βεργιλ. Γεωργικῶν 2, 490 κέ. Felix qui potuit rerum cognoscere causas κτ.λ.